

**ОБМЕЖУВАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО У СФЕРІ ІНОЗЕМНОГО
ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ
ДЕРЖАВІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Досліджено причини та передумови, що зумовили появу пакету нормативних актів, спрямованих на усунення німецького засилля на землях, що мали стратегічне значення в умовах світової війни. Проаналізовано урядові заходи щодо розробки та прийняття спеціального законодавства, спрямованого на ліквідацію земельної власності підданих ворожих держав.

Исследованы причины и предпосылки, которые обусловили появление пакета нормативных актов, ориентированных на устранение немецкого засилья на землях, имеющих стратегическое значение в условиях мировой войны. Анализируются правительственные меры по разработке и принятию специального законодательства, направленного на ликвидацию земельной собственности подданных враждебных государств.

Reasons and preconditions which stipulated appearance of a number of normative acts oriented on elimination of German settlement on lands which have a strategic meaning in the conditions of the world war are researched. Governmental measures on elaboration and adopting of a special legislation directed on land ownership liquidation of hostile countries' subjects are analyzed.

Початок ХХ ст. позначився відчутними успіхами провідних країн світу в галузі налагодження мирних міжнародно-правових відносин. Ці відносини значною мірою були обумовлені розвитком світової економіки, яка почала об'єднувати окремі національні господарства, де торгівля відігравала роль розподільчої системи, об'єднуючи між собою окремі держави, налагоджуючи зв'язки між окремими приватними господарствами. У свою чергу, це сприяло розвитку культурних зв'язків – людство починало виходити на новий цивілізаційний рівень розвитку, будуючи загально-світову спільноту, об'єднуючи народи та нації, принаймні надаючи підстави розраховувати на те, що в недалекому майбутньому кожний зможе проголосити себе «громадянином світу» та членом суспільства, стосунки в якому регламентовані загальними для всього людства нормами приватного права. І навіть війна, якщо така станеться, не зможе змінити суспільні відносини, що утворилися поміж особами різних національностей та підданства.

Саме ці ідеї обговорювались на шпальтах газет, лунали з університетських кафедр. Видатний представник міжнародно-правової науки проф. Ф. Ф. Мартенс, зокрема, писав: «Війна являє собою відносини держави з державою, і держави, що воюють, не повинні мати права на порушення зобов'язальних відносин, що існують між приватними особами. Сфера приватного життя, цивільного приватного права і зобов'язань приватних осіб повинні мати повну недоторканність і не повинні бути змішані зі сферою державного життя і державного права. Сучасне право війни знає про зобов'язальні права приватних осіб тільки одне незаперечне визначення, яке полягає в категоричній вимозі від держав, що воюють, поважати права приватних осіб на недоторканність своїх зобов'язальних прав» [1, с. 164].

Проте Перша світова війна, що розпочалася у 1914 р., наочно продемонструвала всім, наскільки ті принципи та підходи до побудови міжнародних стосунків були ефемерними і яких суттєвих змін вони потребують в умовах військового протистояння держав. Війна виявилась не двобоєм двох чи декількох армій, а боротьбою народів, де всі засоби, що шкодять супротивнику, тільки схвалювалися. Сприяння безладу в економіці виявилось найдієвішим засобом заподіяння шкоди ворогу, тому всі держави, що брали участь у цій війні, в тому чи іншому обсязі, використовували це знаряддя боротьби шляхом прийняття тимчасових воєнних законів. Саме новостворений правовий режим військового часу, зруйнувавши звичні цивільні правовідносини, запровадив нові економічні стосунки у суспільстві.

Зміни в російському законодавстві щодо підданих супротивника та вихідців із ворожих держав стали предметом дослідження цілого ряду праць відомих російських правознавців [2–6]. Зацікавленість цією проблематикою не слабнула протягом усього століття, що минуло з початку війни [7–10], науковців і сьогодні продовжує цікавити правовий досвід захисту національних інтересів в умовах військового стану.

Внесення змін до нормативно-правової бази держави розпочалося вже 28 червня 1914 р. із прийняттям Правил, якими Росія буде керуватися під час війни 1914 р. [11] – першого законодавчого акта, виданого після початку війни, за яким було скасовано дію будь-яких пільг і переваг, що надавалися так званим «неприятельським підданим» на засадах взаємності чи за міжнародними договорами. Усі іноземці, що підпадали під категорію «військово-зобов'язаний», підлягали затриманню як військовополонені та, за розпорядженням місцевої влади, виселенню до відповідно визначених губерній. Таким чином, в імперії від початку війни виокремилися три категорії «неприятельських підданих»: військовополо-

нені; поселені на помешкання у певній місцевості; залишені у місцях свого первинного перебування.

Указ від 28 червня 1914 р. позбавив цю частину іноземців пільг, якими вони користувалися до війни, проте не залишив їх поза законодавчим полем, оскільки правове становище усіх іноземців у Росії визначалося не лише міжнародними договорами, а й самим російським законодавством. Так, за ст. 82 Основних законів іноземці користувалися, із дотриманням обмежень, установлених законом, правами російських підданих [12]. Наступним за значущістю, після Основних законів, нормативним актом, що визначав правове становище іноземців, були Закони про стан, які у ст. 822 встановлювали, що іноземці як особисто, так і за майновим цензом підпадають під дію російських законів та користуються їх захистом [13]. Стаття 830 Законів про стан надавала право іноземцям придбавати на території імперії рухоме і нерухоме майно, а за ст. 832 житло, магазини і всі належні до них землі користувались захистом загальних законів [13]. Відповідно до ст. 224 Статуту цивільного судочинства, справи іноземців між собою і з російськими підданими підпадали під юрисдикцію російських судів за загальними законами і підсудністю [14].

Але не тільки зазначеними нормами права визначався статус іноземців в імперії; згадана ст. 82 Основних законів поширювала на чужинців дію всіх законів і підкреслювала, що винятки із цього загального правила встановлюються лише законами [15]. До війни чинне законодавство імперії не містило норм, що обмежували в правах чужинців, і лише з початком військових дій правовий стан громадян ворожих держав зазнав суттєвих змін.

Обмеження прав частини іноземців, передбачені указом від 28 червня 1914 р., все ж таки можна вважати винятками із загального законодавства, і запроваджувались вони саме законодавчим актом; що ж до найширшого за своєю суттю обмеження – позбавлення «неприятельських підданих» судового захисту, то введено воно було рішенням Правлячого Сенату.

До того, як у цю справу втрутився Сенат, у юридичній літературі тривала дискусія з питання, на чому базується право судового захисту іноземців – на привілеї чи на законі. З формально-юридичної точки зору край цим суперечкам поклала ухвала Сенату № 1 від 9 лютого 1915 р., яка визнала, що для позбавлення «неприятельських підданих» судового захисту в умовах оголошення воєнного стану на всій державній території особливого законодавчого акта не потрібно.

Сенат виходив із того, що за статтями 72–82 Основних законів загальні норми, що визначають правове становище іноземців в імперії (а саме: закони про стани, закони цивільні, статут цивільного судочинства) застосовуються під час війни лише настільки,

наскільки це допускають особливі закони щодо місцевостей, що перебувають у воєнному стані. Зміст цих особливих законів та проведений Сенатом порівняльно-правовий аналіз царського указу від 28 липня 1914 р. з указами від 11 травня 1877 р. (на початку Російсько-Турецької війни) та 14 лютого 1904 р. (на початку Російсько-Японської війни давав підстави вважати, що право судового захисту може бути надане «неприятельським підданам») під час війни не інакше, як у «порядку особливого Височайшого повеління», чого за час воєнних подій, що відбулися, зроблено не було. Стаття 822 Законів про стан надає іноземцям право на судовий захист лише як пільгу в мирний час. Указ 28 липня 1914 р., скасувавши всі пільги, зупинив і цю останню. А тому, наголошував Сенат, «неприятельські піддані ані» самі, ані через своїх представників не можуть подавати до російських судів позови, також справи, порушені до 28 липня 1914 р., призупиняються, а після цієї дати підлягають закриттю.

У свою чергу, російські піддані мають право вчиняти позови ворожим підданам і юридичним особам, проте ці позови повинні бути спрямовані на опіку за місцем перебування позивача, саме про призначення зазначеної опіки суд і видає свідоцтво місцевій опікунській установі.

Обмеження правоздатності «неприятельських підданих», до яких вдавсь законодавець, стосувалися, перш за все, прав у галузі нерухомості – встановлене ст. 830 Законів про стан право іноземців набувати рухоме та нерухоме майно було скасовано щодо нерухомості узаконеннями від 22 вересня 1914 р. [16]. Такий підхід пояснюється тим, що економічне засилля ніде не відчувалося так явно, як у галузі землеволодіння та в сільському господарстві. Ні в який інший спосіб прибулець із Німеччини чи Австро-Угорщини не зможе пустити більш надійного коріння, аніж осівши на землі, до того ж, ведення сільського господарства, з погляду контррозвідки – найкраще прикриття для здійснення спостережень чи взагалі воєнного шпіонажу.

У жовтні 1914 р. голова Ради Міністрів І. А. Горемікін поклав на стіл цареві «всепідданійшу записку» [17, арк. 4–6], в якій колишній Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов попереджував Миколу II про існуючу загрозу безпеці держави, а точніше, нагадував, що ще в 1911 р., опікуючись генерал-губернаторством, звертав увагу на заселення Південно-Західного краю німецькими колоністами. Після чого міністр внутрішніх справ вніс до Державної Думи проект особливого обмежувального закону. Проте цей законопроект лише запобігав подальшому розселенню на майбутнє і не вирішував питання скорочення існуючого німецького землеволодіння. «На сьогодні, – писав Ф. Ф. Трепов, – з боку колоністів не було ворожих проявів,

однак якщо б у Волинську і Подільську губернії увійшли вороги...!» [17, арк. 4].

Окрім того, заселення Волинської губернії іноземцями вважалося небажаним і з точки зору землеустрою корінного населення, яке мало потребу в землі і через недостатність якої змушене було переселятися у внутрішні губернії імперії. Дозвіл колоністам вільно купувати землю надавав преференції лише місцевим землевласникам, вони залюбки продавали її іноземцям, аніж селянам. Останні були змушені звертатися за позикою до Селянського банку, після чого банк сам входив у правовідносини щодо оцінювання землі та формував умови угоди, тоді як німецькі колоністи мали у своєму розпорядженні значні грошові суми, користуючись у Німеччині пільговим кредитом від колонізаційних організацій.

Німеччина завжди розглядала переселення під кутом зору національної безпеки. Як зазначав проф. Ф. Ф. Мартенс, «германський закон про вихід із підданства 1 червня 1870 р. є не чим іншим, як доповненим виданням закону 1842 р. І в тому, і в іншому право переселення визначається з точки зору військової повинності» [18, с. 184–185; 17, арк. 21]. Германський уряд надавав суттєвого значення національному складу землевласників у суміжних із російськими територіями областях і не зупинявся перед крайніми заходами щодо послаблення слов'янського землеволодіння, наполегливо замінюючи його німецьким. Початок цієї політики було покладено законом від 26 квітня 1886 р. про сприяння утворенню німецьких поселень у провінціях західної Пруссії та Познані. Енергійний опір польської громадськості звів нанівець дію норм цього закону, і германський уряд був змушений вдатися до більш жорстких правових заходів, прийнявши 20 березня 1908 р. закон, що передбачав право примусового відчуження польських земель для утворення нових німецьких поселень.

Як протидію «недружній» германській політиці Ф. Ф. Трепов пропонував відновити дію п. 1 указу 14 березня 1892 р. [19], поширивши його правове регулювання на Київську і Подільську губернії в частині заборони всім іноземним вихідцям, у тому числі й тим, хто прийняв російське підданство: а) надалі оселятися в межах Південно-Західного краю в міських поселеннях і б) на майбутнє набувати в краї, у будь-який спосіб, права власності на нерухоме майно, розташоване поза міськими поселеннями, а також права володіння та користування зазначеним майном. Пропозиція була прийнята, і Микола II, передаючи 8 жовтня 1914 р. записку Ф. Ф. Трепова до Ради Міністрів, власноруч написав: «Належало б поширити цей указ, тобто його дію, на всі наші західні губернії» [12, арк. 6].

Таким же стурбованим за безпеку імперії настроєм було перейняте подання до Ради Міністрів від 10 жовтня 1914 р., «Про

заходи щодо скорочення німецького землеволодіння і землекористування» [17, арк. 7], підготовлене міністром внутрішніх справ гофмейстером двору М. О. Маклаковим За відомостями Генерально-Західному краю уздовж військово-транзитної дороги Житомир – Новоград-Волинськ – Корець і по стратегічних шляхах на південь від лінії Київ–Брест і підлягало «негайному викоріненню».

Розвиток німецького землеволодіння вже був зупинений указом 22 вересня 1914 р., яким заборонялися правочини, пов'язані з переходом до «неприятельських підданих» права власності на нерухомість. Причому це обмеження торкалося права власності як у цілому, так і окремих його складових – володіння і користування, адже цій частині іноземців було заборонено вступати в орендні правовідносини, а також бути заставамитримувачами щодо нерухомості. Також такі іноземці не могли бути управляючими юридичних осіб і повіреними у справах щодо розпорядження нерухомим майном. Проте залишалася не вирішеною проблема землеволодіння, які вже існували і перебували у власності підданих ворожих держав.

Рада Міністрів на своїх засіданнях з жовтня 1914 р. по січень 1915 р. неодноразово розглядала подані на її розгляд документи, але, враховуючи наявність складних правових питань, змушена була скаликати міжвідомчу нараду під головуванням міністра юстиції І. Г. Шегловітова, яка і розробила остаточну редакцію проекту указу Правлячому Сенату. Після розгляду проекту Радою Міністрів було вирішено розділити текст на три окремих нормативних акти. У такому вигляді 2 лютого 1915 р. три подані положення були затверджені царем [17, арк. 47], а саме: «Про землеволодіння і землекористування в Державі Російській австрійських, угорських, германських або турецьких підданих», «Про землеволодіння і землекористування деяких розрядів, що знаходяться у російському підданстві австрійських, угорських або германських вихідців», «Про припинення землеволодіння і землекористування австрійських, угорських або германських вихідців у прикордонних місцевостях» [20].

Положення поширювали свою дію не лише на підданих, тобто фізичних осіб, а й на юридичних осіб, що були утворені за законодавством ворожих держав та отримали дозвіл на діяльність у Росії. Навіть ті товариства, що засновувались за російськими законами, але мали у своєму складі повних товаришів чи вкладників із числа «неприятельських підданих», підпадали під дію положень 2 лютого 1915 р. Зазначені фізичні та юридичні особи не могли володіти в Росії нерухомістю, і навіть у разі переходу до них у спадок такого майна були зобов'язані позбутися його, інакше майно підлягало примусовому відчуженню з публічних торгів за правилами, що визначались чинним законодавством.

У цілому ряді місцевостей* нерухомисть, що вже належала ворожим підданним, підлягала добровільному відчуженню протягом півріччя, а в разі недотримання цієї вимоги майно виставлялось на торги.

Складність завдань, що сформулювали положення 2 лютого 1915 р. перед виконавцями, полягала перш за все у правовій площині, бо норми положень здебільшого мали загальний характер і викликали багато питань на місцях. Тому міністр внутрішніх справ був змушений у листі від 10 березня 1915 р. звернутися до голови Ради Міністрів І. А. Горемікіна з проханням затвердити на Раді правила застосування законів 2 лютого 1915 р.

1. Уряд не лякала надзвичайна складність поставлених перед ним завдань щодо ліквідації земельної власності підданих ворожих держав, бо в його розпорядженні знаходився потужний універсальний інструмент – Селянський поземельний банк, що поєднував у собі функції кредитної установи та господарської структури. Залишалось лише скоригувати нормативну базу. На виконання постанови Ради Міністрів від 3 березня 1915 р. було скликано Особливу нараду при Міністерстві юстиції для обговорення питань [17, с. 236–237], що виникали з приводу правозастосування узаконень від 2 лютого 1915 р. щодо землеволодіння та землекористування в Державі Російській австрійських, угорських, германських або турецьких підданих. Особлива нарада мала статус вищої державної установи, (якій жоден урядовець не мав права давати наказів і вимагати від неї звіту), скликаною на час війни і наділеною виключними повноваженнями, враховуючи важливість покладених на неї завдань [22]. Особлива нарада почала свою роботу 23 червня 1915 р. Окрім базового відомства, до роботи наради були запрошені представники від Головного управління землеустрою і землеробства, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства іноземних справ, Міністерства фінансів, Державного контролера, Міністерства торгівлі і промисловості, Военного міністерства, Морського міністерства, Міністерства шляхів сполучення, Державної канцелярії, Канцелярії Ради Міністрів.

Окрім інших питань, на порядку денному стояло обговорення листа управляючого Селянським банком від 30 травня 1915 р. № 21095 щодо необхідності прийняття правил про порядок та умови оплати іменними зобов'язаннями названого банку земель,

* Губерніях Петроградській, Естляндській, Ліфляндській, Курляндській, Ковенській, Гродненській, Віленській, Мінській, Сувалкській, Ломжинській, Плоцькій, Варшавській, Калишській, Петроківській, К'лецькій, Радомській, Люблінській, Холмській, Волинській, Подільській, Бессарабській, Херсонській, Таврійській, Катеринославській, області Війська Донського, Кавказькому краї, Великому Князівстві Фінляндському та Приамурському генерал-губернаторстві.

що придбавались ними зі складу тих, що підпадали під дію узаконень від 2 лютого 1915 р., проект яких був підготовлений банком у межах заходів, передбачених Радою Міністрів. Лист також містить клопотання з приводу відновлення призупиненого у зв'язку з воєнним часом права банку на придбання приватновласницької землі. Але, враховуючи, що 1 травня 1915 р. отримало «височайше затвердження» положення Комітету фінансів, яке повертало банку право купувати за власний кошт землі та маєтки [17, арк. 101; 23], це питання не розглядалося, лишилося тільки обговорити фінансовий бік проблеми.

Запропонований банком порядок оплати – іменними зобов'язаннями, на думку наради, дозволив би знизити тиск на державний кредит і забезпечити неможливість накопичення в руках іноземців значних вільних грошових сум [17, арк. 132]. До речі, саме такий спосіб розрахунків застосовувався банком у 1906 р. [24]. Микола II затвердив 13 грудня 1915 р. Особливий журнал Ради Міністрів «Про деякі зміни і доповнення узаконень від 2 лютого 1915 р. щодо землеволодіння та землекористування в Державі Російській австрійських, угорських, германських або турецьких підданих», написавши «Згоден з думкою більшості» [17, арк. 191].

Виконуючи урядову програму, банк 10 березня 1916 р. надіслав у свої відділення обіжник, у якому визначалась необхідність з'ясувати наявність заборгованості під заставу земель у маєтках німецьких, австрійських, угорських і турецьких підданих, а також австрійських, угорських та німецьких вихідців [10, с. 385; 25, арк. 7]. Керівництво Селянського банку реально оцінювало масштаби майбутніх заходів, а відтак важливість встановлення тісної взаємодії з місцевою адміністрацією. У циркулярі від 29 березня 1916 р. головний офіс попереджав відділення: «...Обсяги майбутньої роботи відділень банку з оцінки належного відчуженню майна з величезною кількістю окремих одиниць володіння будуть надзвичайно великі» [25, арк. 7].

Щоправда, правозастосування показало, що не так вже й багато маєтків відчувувалося, принаймні в перші місяці дії ліквідаційного законодавства. Частково це можна пояснити відсутністю інструктивного правового матеріалу, лише у вересні 1916 р. міністр юстиції запропонував Сенату для роздрукування затверджену Радою Міністрів Інструкцію щодо застосування узаконень 2 лютого і 13 грудня 1915 р. [26], яка деталізувала загальні норми законодавства. Поява інструкції зрушила справу з місця. Наприклад, за відомостями Київського відділення Селянського банку, в грудні 1916 р. було ліквідовано чотири маєтки. Три з них належали німецьким і один – австрійському підданому. Німець К. К. Шульц примусово позбувся свого маєтку «Тихий берег», за що

отримав від банку «паперами» 40100 руб. і готівкою 540 руб. Такі ж невеликі суми готівкою отримали й інші власники, у яких було ліквідовано маєтки [25, арк. 100].

Обмеживши підданих ворожих держав у правах щодо нерухо-мості, уряд попідкувався і про те, щоб позбавити таких іноземців фінансової підтримки, яка була дуже важливою для ведення сіль-ського господарства. Відповідно до рішень «височайше затвер-дженого» 19 листопада 1914 р. Особливого журналу Ради Мініст-рів, головним начальникам відомств було доручено розпорядитися щодо виключення «неприятельських підданих» (окрім осіб слов'янського, французького та італійського походження, а також турецьких підданих християнського віросповідання) зі складу пі-двідомчих їм установ і організацій [27].

Відсутність у журналі прямої настанови щодо кредитних устан-ов не зупинила міністра фінансів, який розширено підходив до таумачення змісту нормативного акта, вважаючи, що наведений перелік відомств не є вичерпним, а відтак Височайше повеління поширює свою дію і на кредитні установи.

Однак правова реалізація такого широкого підходу очільника фінансового відомства вимагала врахування як уже існуючих правових норм, так і прийняття додаткових; також слід було зва-жати й на економічну доцільність. Суть справи полягала в тому, що зобов'язання кредитного товариства забезпечувались круго-вою порукою, а матеріальна спроможність товариства прямо за-лежала від кількості його членів, тому умови виключення інозем-ців повинні враховувати інтереси самої кредитної установи. З одного боку, учасники товариства виступали позичальникам цієї установи, з іншого ж боку вони брали участь в управлінні кредит-ною установою. А відтак, невідкладне виключення зі складу това-риства може стати збитковим для самого товариства, кругова ві-дповідальність за збитки ляже на товариство та його російських учасників. Що ж стосується прав з управління, як активних, так і пасивних, то іноземці, без будь-якої загрози для товариства, могли бути їх позбавлені.

Чинні статuti кредитних установ передбачали вибуття зі скла-ду учасників як за власним бажанням, так і шляхом виключення. З моменту вибуття колишній учасник позбавлявся усіх членських прав, однак протягом певного часу залишався відповідальним по операціях усього товариства. Статутні умови забезпечували дос-татню фінансову стійкість і подальше, відносно стабільне, існу-вання цих товариств. Тому уряд вважав за доцільне зберегти на майбутнє існуючий порядок. Після позбавлення членських прав піддані ворожих держав не зможуть користуватися кредитами товариств, які, у свою чергу, прямо або опосередковано викорис-товують кредитні кошти Державного банку. І враховуючи, що сам

Державний банк закрит для підданих ворожих держав, нелогічно було б надавати можливість зазначеним особам користуватися опосередковано державними коштами за допомогою кредитних установ.

Однак існували товариства, що були засновані в районах компактного мешкання німецьких, австрійських або турецьких підданих, а відтак кількість іноземних членів у них була значною, тому фінансове відомство вважало за доцільне надати право своєму міністру запроваджувати окремі винятки з метою збереження фінансової стабільності товариства.

Щодо боргів, забезпечених заставою нерухомого майна, то вихід зі складу кредитного товариства передбачав погашення боргового зобов'язання або перехід заставленого майна до іншого власника. Зрозуміло, що значні за обсягом борги не могли бути погашені відразу, а тому відповідні положення, які вносять цей процес, повинні бути передбачені в законодавстві.

Окрім того, відповідно до чинного на той час законодавства, а саме статей 37 і 51 Типового статуту, розміщених у розділі X Статуту кредитного [28], підданство особи ворожій державі як підстава для виключення зі складу товариства не вказувалося. Тому вибуття за ознакою підданства було можливе лише за умов височайшого повеління в порядку ст. 87 Основних законів імперії.

Саме так і було зроблено. 10 травня 1915 р. отримало «височайше затвердження» положення Ради Міністрів, за яким піддані ворожих держав позбавлялись права користуватися кредитом, що ґрунтувався на принципах кругової поруки та виключалися зі складу учасників товариств взаємного кредиту і міських кредитних товариств [29]. Після цього в порядку ст. 87 Основних законів управляючий Міністерством фінансів, товариш міністра А. М. Ніколаєнко направив до Державної Думи подання від 18 вересня 1915 р. № 12837 «Щодо виключення неприязельських підданих з членів товариств взаємного кредиту міських кредитних товариств» [27, арк. 1–3].

Як бачимо, державна влада Російської імперії, зорієнтована з кінця XIX ст. на розбудову капіталізму з притаманною йому ліберальною економічною відкритістю, не була готова до надзвичайних часів світової війни. Майже два роки знадобилося бюрократичному апарату імперії для зміни правової бази, запуску та налагодження механізму реалізації подолання так званого «німецького засилля».

Заходи щодо забезпечення безпеки країни мали нормативний загальнодержавний характер і поширювали свою дію на індивідуально не визначене коло осіб іноземного походження, а тому з обуренням були зустрінуті тими, хто був іноземцем за походженням, але вирішив пов'язати своє майбутнє з новою вітчизною. Початок Першої світової війни мав для німців Росії подвійне зна-

чення: «війна як така і потім війна проти нас, німців... Жодне німецьке слово не могло бути вимовлене, жодне – надруковане. Хотіли знищити нас матеріально, морально і духовно», – писав один із російських німців, що пережив цю війну [30].

Проте, це емоційне висловлювання не в повній мірі відповідає історичній дійсності. Російський уряд не скористався військовими подіями як підставою для варварського знищення іноземців, навпаки, обмеження іноземців у правах відбувалося суто в законодавчому полі та за умов об'єктивної компенсації. На відміну від германського уряду, який використовував переселенсько-колонізаційний рух у цілях національної безпеки, російським урядовцям можна навіть закинути індиферентне ставлення до розселення на стратегічних територіях вихідців з іноземних держав.

Також слід констатувати і диференційований підхід до правозастосовної практики. Окрім конкретних норм, що містилися в нормативних актах обмежувального законодавства, спрямованих на встановлення винятків із загального підходу, існували приписи, що уповноважували окремих високопосадовців вирішувати питання за допомогою «ручного керування» залежно від непередбачуваної життєвої дійсності. Існувала і надзвичайно багата практика «монаршої милості» стосовно персональних звернень осіб, які хоча й підпадали під загальні узаконення, проте особистими заслугами довели свою відданість новій Батьківщині.

Так чи інакше Перша світова війна зруйнувала не лише міжнародно-правові відносини між державами-учасницями, вона вплинула на звичні цивільні правовідносини всередині країн, запровадивши нові економічні відносини в суспільстві, змусивши національні уряди з недовірою поставитись до потенційно небезпечних переселенців з інших країн.

Список літератури: 1. Мартенс Ф. Ф. О праве частной собственности во время войны / Ф. Ф. Мартенс. – СПб. : Печ. В.И. Головина, 1869. 2. Брун М. И. Юридические лица в международном частном праве: О личном статусе юридического лица. № 1 / М. И. Брун. – Пг. : Тип. т-ва Обществ. польза, 1915. 3. Вормс А. Э. Гражданские права австрийских и германских подданных во время настоящей войны / А. Э. Вормс // Вестник права. – № 34. – 1914. 4. Добрин С. И. Гражданско-правовое положение в России подданных воюющих с ней держав / С. И. Добрин // Вестник гражданского права. – 1914. – Вып. 6 (октябрь). 5. Змирлов К. П. Лишение неприятельских подданных прав на судебную защиту на время войны / К. П. Змирлов // Журнал Министерства юстиции. – № 4. – 1915. 6. Гольдштейн И. М. Немецкое иго и освободительная война: Сб. статей по вопросам о войне и немецком засилье в русской торговле и промышленности / И. М. Гольдштейн. – М. : Тип. лит. Русского товарищества печатного и издательского дела, 1915. 7. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В. С. Дякин // Первая мировая война 1914–1918 гг. – М. : Наука, 1968. – С. 227–238. 8. Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М. :

Наука, 1973. **9.** Рогов В. А. Право России в период Первой мировой войны : [учеб. пособ.] / В. А. Рогов. – М. : ВЮЗИ, 1983. **10.** Головки О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження : [монографія] / О. М. Головки. – Х. : СІМ, 2005. **11.** Именной Высочайший указ Правительствующему Сенату «О правилах, коими Россия будет руководствоваться во время войны 1914 года» // СУ. – 1914. – № 209. – Отд. I. – Ст. 2104. **12.** Свод Основных государственных законов Российской Империи // ПСЗ. – III. – Т. XXV. – 1905. – № 27805. **13.** Законы о состояниях // СЗ. – Т. IX. – 1899. **14.** Устав гражданского судопроизводства // СЗ. – Т. X. – Ч. 1. – 1900. **15.** Див.: Головки О. М. Термін «закон» та його зміст у праві Російської імперії / О. М. Головки, В. Є. Кириченко // Категорії, поняття і терміни історико-юридичної науки : матеріали ХХІ міжнар. істор.-прав. конф., 23–26 квіт. 2009 р. / Міжнародна асоціація істориків права. – Миколаїв, 2009. **16.** Именной Высочайший указ Правительствующему Сенату «Об установлении временных ограничений в отношении приобретения прав на недвижимые имущества, а также пользования и заведывания ими, подданными государств, которые состоят в положении войны с Россией» // СУ. – 1914. – № 266. – Отд. I. – Ст. 2421. **17.** РДІА. – Ф. 560. – Оп. 26. – Спр. 1082. **18.** Див.: Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов: в 2 т. [изд. 5-ое, доп. и испр.] / Ф. Ф. Мартенс. – СПб. : Тип. А. Бенке, 1905. **19.** Именной Высочайший указ данный Правительствующему Сенату «Об установлении особых правил водворения в Волынской губернии лиц не русского происхождения» // ПСЗ. – III. – Т. XII. – 1892. – № 8419. **20.** Высочайше утвержденные положения Совета Министров: «О землевладении и землепользовании в государстве российских австрийских, венгерских, германских и турецких подданных»; «О землевладении и землепользовании некоторых разрядов состоящих в русском подданстве австрийских, венгерских или германских выходцев»; «О прекращении землевладения и землепользования австрийских, венгерских или германских выходцев в приграничных местностях» // СУ. – 1915. – № 39. – Отд. I. – Ст. 349, 350, 351. **21.** РДВІА. – Ф. 2005. – Оп. 1. – Спр. 28. **22.** СУ. – 1915. – № 231. – Отд. I. – Ст. 1760. **23.** Объявленное Высочайшее повеление Министром финансов о Высочайше утвержденном положении Комитета финансов «О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку покупать за свой счет земли подданных и выходцев враждебных держав» // СУ. – 1915. – № 145. – Отд. I. – Ст. 1116. **24.** Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета «Об изменении основ выдачи ссуд из Государственного Дворянского Земельного и Крестьянского Поземельного банков». Пункт 3 прим. 2 к ст. 47 Устава Крестьянского банка изд. 1912 г. // СУ – 1906. – № 71. – Отд. I. – Ст. 452. **25.** ДАКО. – Ф. 1635. – Оп. 2. – Спр. 667. **26.** Об утверждении инструкции о применении узаконений 2 февраля и 13 декабря 1915 года (Собр. Узак., ст. 349–351 и 2749) // СУ. – 1916. – № 247. – Отд. I. – Ст. 1933. **27.** РДІА. – Ф. 583. – Оп. 3. – Спр. 1073. **28.** Устав кредитный // СЗ. – Т. XI. – Ч. 2. – 1903. **29.** Высочайше утвержденное положение Совета Министров «Об исключении неприятельских поданных из состава членов обществ взаимного кредита и городских кредитных обществ» // СУ. – 1915. – № 145. – Отд. I. – Ст. 1109. **30.** Эресманн П. И. К нашему католическому народу / П. И. Эресманн // Odessaer Rundschau. – 1918. – Den 3 [16] Januar. – Nr. 1.

Надійшла до редколегії 15.10.2009